

Vytautas KARDELIS
Vilniaus universitetas

DĖL JUNGINIŲ *lē, *rē, *sē MIELAGĖNŲ AREALE

§ 1. Apie junginius *le, *lē Mielagėnų (Ignalinos r.)¹ areale jau buvo šis tas rašyta (žr. Kardelis 2003). Ten pasakyta, kad Mielagėnuose ilgąjį *lē junginį manifestuoja vieno kokybinio tipo junginiai: *la* (kirčiuotoje pozicijoje) ir *la*. (nekirčiuotoje pozicijoje). Tačiau po kiek laiko atidžiau panagrinėjus gausesnę medžiagą pasirodė, kad greta junginio *la* (ir *ra*, *sa*) vartojamas ir junginys *le* (taip pat *re*, *se*). Rengiant „Mielagėnų apylinkių tekstus“ į akis krito dar vienas iki šiol dialektologijos literatūroje, regis, neminėtas faktas. Šalia junginių *la*, *ra*, *sa* ir *le*, *re*, *se* kartais pasirodo ir junginiai *lɔ*, *rɔ*, *sɔ*. Mielagėniškiai pasako ne tik *lā kĉ*, *rā kĉ*, *sā šĉ* arba *lē kĉ*, *rē kĉ*, *sē šĉ*, bet kartais ir *l̄ kĉ*, *r̄ kĉ*, *s̄ šĉ* ‘lėkti, rėkti, sėsti’ (žr. Kardelis 2006, 48–126). Tekstų rinkinio įvade tie junginiai buvo paminėti, bet išsamiau nenagrinėti. Tik prabėgom užsiminta, kaip būtų galima aiškinti jų kilmę (žr. ten pat, 33–34). Šiame straipsnyje bus mėginama kiek smulkiau panagrinėti visų netrumpųjų *lē, *rē, *sē refleksų sinchroninę distribuciją ir susiformavimo motyvus.

§ 2. Visų pirma trumpai apie Mielagėnų arealo ilgųjų ir pusilgių balsių posistemius, kad būtų aiški junginių vieta vokalizmo sistemoje².

Ilgųjų balsių posistemį sudaro devyni nariai: aukštutinio pakilimo priešakinis balsis *i* ir užpakalinis *u*, kintamojo pakilimo priešakinis balsis *ie* ir užpakalinis *uo*, vidutinio pakilimo priešakinis balsis *e*, vidutinio pakilimo užpakalinis lūpinis *ɔ*, žemutinio pakilimo priešakinis balsis *e* ir užpakalinis *a*, taip pat sulūpintas *ā*.³ Kirčiuotoje pozicijoje ilgieji balsiai vartojami reguliariai, distribucijos apribojimų nėra. Nekirčiuotoje pozicijoje ilgieji balsiai nevartojami, išskyrus poziciją prieš trumpą kirčiuotą galūnę.

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą *BALTLINGVA: Baltų lingvistinio paveldo tyrimai ir sklaida informacinėmis technologijomis*.

¹ Lietuvių kalbos atlase Mielagėnų punktas žymimas Nr. 418.

² Išsamiau apie vokalizmo sistemą žr. Kardelis 2006, 19–34.

³ Greičiausiai šis garsas yra tarpinis tarp žemutinio ir vidutinio pakilimo. Tokia jo padėtis parodyta 1 lentelėje.

Pusilgių balsių posistemis simetriškas ilgųjų posistemiiui ir susideda taip pat iš devynių narių: aukštutinio pakilimo priešakinio balsio *i*. ir užpakalinio *u*., kintamojo pakilimo priešakinio balsio *ie*. ir užpakalinio *uo*., vidutinio pakilimo priešakinio balsio *ę*. ir užpakalinio lūpinio *ɔ*., žemutinio pakilimo priešakinio balsio *e*. ir užpakalinio *a*. ir sulūpinto *ą*.. Šiaip jau pusilgiai balsiai vartojami ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje, todėl jų distribucija beveik neribota. Tačiau šiuo atveju svarbesnė nekirčiuotoji pozicija, nes joje aiškiau matyti kirčiuotų ir nekirčiuotų alomorfų santykis.

Schemiškai ilgųjų ir pusilgių balsių posistemius galima pavaizduoti taip:

1 lentelė. **Ilgųjų ir pusilgių balsių posistemiai**

Ilgieji (KP)		Pusilgiai (NP)	
<i>ĩ</i>	<i>ur</i>	<i>i.</i>	<i>u.</i>
<i>ie</i>	<i>uɔ</i>	<i>ie.</i>	<i>uo.</i>
<i>ę</i>	<i>ɔ</i>	<i>ę.</i>	<i>ɔ.</i>
	<i>ą</i>		<i>ą.</i>
<i>e</i>	<i>a</i>	<i>e.</i>	<i>a.</i>

§ 3. Iš schemos matyti, kad abu posistemiai simetriški, ir vienas, ir kitas sudaryti iš devynių narių. Tačiau atskirų elementų statusas sistemoje nėra vienodas.

Aukštutinio ir kintamojo pakilimo balsiai tarpusavyje skiriasi pagal šiuos svarbiausius požymius: *kintamasis* : *nekintamasis* (*ie*, *uɔ*, *ie.*, *uo.* : *ĩ*, *ur*, *i.*, *u.*), *lūpinis* : *nelūpinis* (*ur*, *u.*, *uɔ*, *uo.* : *ĩ*, *i.*, *ie*, *ie.*), *ilgasis* : *pusilgis* (*ĩ*, *ur*, *ie*, *uɔ* : *i.*, *u.*, *ie.*, *uo.*). Abiejų posistemių nariai tarpusavyje kontrastuoja pagal eilę ir pakilimą ir sudaro fonologines opozicijas. Nekyla abejonių, kad tai savarankiškos fonemos.

Neaukštutinio pakilimo ilgųjų ir pusilgių balsių inventorių sudaro garsai, kurie skiriasi pagal požymį *žemutinis* : *nežemutinis* (*e*, *ę* : *a*, *ą*, *ɔ*; *e.*, *a.* : *ę.*, *ą.*, *ɔ.*), *ilgasis* : *pusilgis* (*e*, *ę*, *a*, *ą*, *ɔ* : *e.*, *ę.*, *a.*, *ą.*, *ɔ.*), taip pat *siaurasis* : *nesiaurasis* (*ę*, *ɔ*, *ą* : *e*, *a*; *ę.*, *ɔ.*, *ą.* : *e.*, *a.*). Užpakaliniai balsiai dar skiriasi pagal požymį *lūpinis* : *nelūpinis* (*ɔ*, *ą* : *a*; *ɔ.*, *ą.* : *a.*). Tačiau neaukštutinio pakilimo balsių distribucija skiriasi nuo kintamojo ir aukštutinio pakilimo balsių. Svarbūs čia keli dalykai.

- a) Balsiai *a* : *ą* : *ɔ* ir *e* : *ę*, taip pat *ę* : *ą* : *ɔ.* ir *e.* : *ę.* pramaišiu vartojami tose pačiose fonetinėse ir morfologinėse pozicijose. Kitaip tariant, kirčiuotoje pozicijoje, be ilgojo žemutinio pakilimo balsio *a*, vartojamas

nežemutinis sulūpintas balsis *ɑ̃* ir kartais susiaurintas lūpinis balsis *ɔ*, pvz.: *pã nas* : *pã̃ nas* : *pɔ̃ nas* ‘ponas’, *stá vi* : *stá̃ vi* : *stɔ̃ vi* ‘stovi’. Greta ilgojo baltio *e* vartojamas siauras nežemutinis balsis *ẽ*, pvz.: *bé gu* : *bé̃ gu* ‘bėgu’. Pusilgiai balsiai simetriškai kartoja ilguosius. Nekirčiuotoje pozicijoje vartojami kokybiškai tie patys, tik kiekybiškai skirtingi (pusilgiai) variantai *a*., *ɑ̃*. ir *ɔ*., taip pat *e*. ir *ẽ*., pvz.: *pa.nė.lis*, *pɑ̃.nė.lis*, *pɔ̃.nė.lis* ‘ponelis’, *sta.vĩ*, *stɑ̃.vĩ*, *stɔ̃.vĩ* ‘stovėk’; *pasistɑ̃.te.m*, *pasistɑ̃.tẽ.m* ‘pasistatėme’.

- b) Balsiai vienas kitą keičia visiškai laisvai, o kaitos negalima nusakyti kokiomis nors taisyklėmis.
- c) Garsai varijuoja net to paties informanto kalboje.

Vadinasi, žemutinio ir vidutinio pakilimo balsiai kontrastuoja tikrai pagal eilę. Pagal pakilimą jie sudaro tik fonetines opozicijas. Kadangi balsių *a* : *ɑ̃* : *ɔ* ir *e* : *ẽ*, taip pat *e*. : *ɑ̃*. : *ɔ*. ir *e*. : *ẽ*. kaita laisva, juos galima traktuoti kaip fakultatyvinius variantus (plg. Kardelis 2006, 21–34).

§ 4. Žvelgiant į ilgųjų ir trumpųjų balsių padėtį aiškiai matyti dvi svarbios sistemos raidos tendencijos.

- 1) Žemutinio ir vidutinio pakilimo balsių „konkurencija“. Sistemoje susipina du chronologiniai sluoksniai. Senajam priklauso žemutinis, nesiauras, nelūpinis *a* ir žemutinis nesiauras *e*, o naujesniam sluoksniui – nežemutinis sulūpintas *ɑ̃* ir susiaurintas lūpinis *ɔ*, taip pat susiaurintas nežemutinis *ẽ*.
- 2) Kirčiuotos ir nekirčiuotos pozicijos kokybinė unifikacija. Nekirčiuota pozicija kokybiškai aiškiai artėja prie kirčiuotosios.

§ 5. Sinchroninė junginių **lė̃*, **rė̃*, **sė̃* refleksų distribucija Mielagėnų areale yra tokia.

Kirčiuotoje pozicijoje refleksai trejopi:

- a) junginiai *la*, *ra*, *sa*, pvz.: *žalā m* ‘žolėmis’, *gerklā n* ‘į gerklę’, *pragulā* ‘pragulėjo’, *suderā ta* ‘suderėta’, *na.rā tum* ‘norėtum’, *pagirā* ‘pagirė’, *nesā žu* ‘nesėdžiu’, *sā klai* ‘sėklai’, *sā škities* ‘sėskitės’;
- b) junginiai *lɛ̃*, *rɛ̃*, *sɛ̃*, pvz.: *išlė̃ ki*. ‘išlėkė’, *gailė̃ jauš* ‘gailėjauš’, *gulė̃* ‘gulėjo’, *turė̃ šu* ‘turėsiu’, *na.rė̃ jau* ‘norėjau’, *pažu.rė̃ ė* ‘pažiūrėti’, *sė̃ di* ‘sėdi’, *pasilsė̃ ė* ‘pasiilsėti’, *pasė̃ ja* ‘pasėja’;
- c) junginiai *lɔ̃*, *rɔ̃*, *sɔ̃*, pvz.: *ku.lɔ̃ s* ‘kūlės’, *galɔ̃* ‘galėjo’, *rɔ̃ ke* ‘rėkia’, *apsrɔ̃ š* ‘apsirėšk’, *sɔ̃ ži* ‘sėdi’.

Nekirčiuotoje pozicijoje refleksai dvejopi:

- a) junginiai *la., ra., sa.*, pvz.: *ĩ.šla.kie* ‘išlėkė’, *tařbė.la.ĩ* ‘terbelėje’, *lupi.nė.la.s* ‘lupynėlės’, *zi.dela*. ‘didelė’; *klá.sa.n* ‘į klasę’, *pú.sa*. ‘pusė’; *pá.mira*. ‘pamirė’ (mirė);
- b) junginiai *lė., rė., sė.*, pvz.: *zi.dėle.s* ‘didelės’, *sá.ulė.s* ‘saulės’, *stá.kle.sun* ‘į stakles’; *klá.sė.n* ‘į klasę’, *pú.sė*. ‘pusė’; *pá.mirė*. ‘pamirė’ (mirė).

Junginių *l., r., s.* nekirčiuotoje pozicijoje neaptikta.

Svarbu pasakyti, kad šie junginiai yra fakultatyvūs – jie laisvai vartojami tose pačiose pozicijose, pvz., *gulá* : *gulė* ‘gulėjo’. Taip yra ir kirčiuotuose, ir nekirčiuotuose skiemenyse.

§ 6. Tokią padėtį paaiškinti vien tik fonetiniais kitimais ir fonetiniais dėsniais gana keblu (išsamiau žr. Kardelis 2003, 108–109). Todėl ir toliau laikomasi nuomonės, kad šią refleksų įvairovę sukūrė fonologinis procesas – neutralizacija. Fonologijoje neutralizacija suprantama kaip reguliarus fonemų neskyrimas tam tikrose pozicijose (plg. Girdenis 2003, 153–161). Šis apibrėžimas visiškai tinka fonemų *a* : *e*, *a* : *e* santykiui nusakyti. Jų reguliari distribucija tokia: po kietojo priebalsio vartojama *a*, *a.*, po minkštojo – *e*, *e.* Kontrastuoti jos gali iš esmės tik vienoje pozicijoje – žodžio pradžioje⁴. Fonemų neutralizacijos pozicija yra po priebalsių *l*, *r*, *s*.

Junginių **lė, *rė, *sė* neutralizacijos procesas, kurį galima parodyti pramanytu, bet visiškai įmanomu sakiniu, pvz., *°tėvas sėdėdamas plėšo ploną drobę*, vyko taip:

- 1) prieš neutralizacijos procesą šis sakinytis turėjo atrodyti taip: *°té vas se.dė damas plė ša. plá nu. drá bi.*⁵;
- 2) balsių *a* : *e*, *a.* : *e.* opozicijos po priebalsių *l*, *r*, *s* imamos neutralizuoti, neutralizacijos pozicijoje atsiranda balsiai *a*, *a.*;
- 3) po neutralizacijos sakinytis atrodo taip: *°té vas sa.dė damas plá ša. plá nu. drá bi.* Toks jis Mielagėnų areale ir dabar yra visiškai įmanomas.

§ 7. Tolesnis junginių likimas jau priklausė nuo anksčiau aptartų vokalizmo sistemos raidos tendencijų. Tam tikru metu greta žemutinio pakilimo balsių *a*, *e*, *a.*, *e.* ima rasti fonetinių nežemutinio pakilimo variantų. Kir-

⁴ Patikimų pavyzdžių, nekaltant jau apie minimaliąsias poras, kur žodžio pradžioje kontrastuotų ar nekontrastuotų balsiai *a* : *e*, *a.* : *e.* „Mielagėnų apylinkių tekstuose“, deja, nėra. Padėtį absoliučioje žodžio pradžioje dar reikėtų tirti atskirai. Aišku tik tai, kad ilgųjų (greičiausiai ir pusilgių) balsių opozicijos nebuvo defonologizuotos, tą aiškiai rodo *e* → *ę*, *e.* → *ę.* ir *a* → *ą*, *a.* → *ą.*, *a.* → *ą.*, *a.*

⁵ Turint galvoje chronologiją, neutralizacijos pradžioje nekirčiuoti balsiai dar galėjo būti ilgi. Tačiau žodžio galo vokalizmo kiekybės aiškinimui įtakos tai neturi.

čiuotoje pozicijoje (stipriojoje) greta žemutinio pakilimo nesiauro, nelūpinio balsio *a* atsiranda nežemutinis sulūpintas *â*, rečiau – susiaurintas lūpinis *ɔ*; greta žemutinio nesiauro balsio *e* – siauras nežemutinis *ɛ*. Nekirčiuotos pozicijos (silpnosios) balsiai simetriškai kartoja kirčiuotos pozicijos padėtį (plg. § 3.).

Iliustracijai pasidarytas sakinys pagal šias tendencijas ima taip varijuoti:

°té vas sa.dé damas plá ša. plá nu. drá bi. ↔ *°té vas sa.dé damas plá ša. plá nu. drá bi.* arba *°té vas sa.dé damas plá ša. pló nu. dró bi.*

Tačiau junginiai *la*, *ra*, *sa* tokiam siaurėjimo dėsningumui nepaklūsta ir greta jų atsiranda junginiai *le*, *re*, *se*. Fonetiskai jie iš anų, pirmųjų, išsirutuoti negalėjo. Vadinas, susiformavimo priežastis nėra fonetinės prigimties.

Jau buvo kelta hipotezė, kad junginys *la* nefonetiskai virto junginiu *le*⁶. Nesileidžiant į išsamesnę argumentaciją galima tik pasakyti, kad ją buvo mėginama pagrįsti vidiniais sisteminiiais kitimų motyvais ir vidinės rekonstrukcijos padiktuota fonologinės sistemos logika (išsamiau žr. Kardelis 2003, 107–113). Mielagėnų arealo medžiaga šią hipotezę tik patvirtina.

Pradėjus siaurėti balsiams *a*, *e*, junginiai *la*, *ra*, *sa* turėjo dvi galimybes: a) „užsikonservuoti“ ir nepaklūsti jokioms kitimo tendencijoms⁷; b) keistis kartu su sistema. Tačiau keistis jie turėjo kitaip negu etimologinis balsis *a*. „Nedėsningo“ kitimo motyvą nesunku rasti. Balsis *a* po priebalsių *l*, *r*, *s* yra balsių *a*: *e* neutralizacijos rezultatas. Tačiau struktūriškai jis yra susijęs ne su fonema *a*, bet su fonema *e*. Galima įsivaizduoti, kad jis yra savitas fonemos *e* alofonas po priebalsių *l*, *r*, *s*. Žemutinio pakilimo alofonams pajudėjus link vidutinio pakilimo, ėmė keistis ir junginiai *la*, *ra*, *sa*. Jų raidą galima nuskaidyti trumpa taisykle: jeigu *e* → *ɛ*, tai ir *la*, *ra*, *sa* → *le*, *re*, *se*.

Tai nėra tiesioginis fonetinis virsmas *a* → *ɛ*, o rezultatas, kurį lemia kirčiuotos pozicijos garso *e* ir neutralizacijos pozicijoje esančio garso *a* santykis. Kadangi kirčiuotos pozicijos alofonas *e* keičia pakilimą ir siaurėja, taip pat elgiasi ir alofonas neutralizacijos pozicijoje *a*. Jis taip pat keičiasi ir siaurėja iki užpakalinio *ɛ*. Taip greta junginių *la*, *ra*, *sa* atsiranda junginiai *le*, *re*, *se*,

⁶ Tą patį galima pasakyti ir apie junginius *ra*, *sa*. Jų raida turėjo būti identiška junginio *la* raidai.

⁷ Taip greičiausiai yra atsitikę kupiškėnų patarmėje. „Lietuvių dialektologijos“ duomenimis, „kupiškėnai taria *a* (*lã kã 'lãkti'*)“ (Zinkevičius 1966, 162). Tačiau baltiškąjį *a kirčiuotoje pozicijoje jie yra susiaurinę ir turi *ɔ* (žr. Bacevičiūtė et al. 2004, 152).

plg.: *žalā m* : *žalē m* ‘žolėmis’, *gerklā n* : *gerklē n* ‘į gerklę’, *pragulá* : *pragulé* ‘pragulėjo’; *suderá ta* : *suderé ta* ‘suderėta’, *na.rá tum* : *na.ré tum* ‘norėtum’, *pagirā* : *pagirē* ‘pagirė’; *nesé žu* : *nesá žu* ‘nesėdžiu’, *sá klai* : *sé klai* ‘sėklai’, *sá škities* : *sé škities* ‘sėskitės’. Šalia chronologiškai ankstyviausių junginių *la*, *ra*, *sa* lygia greta susiformuoja antroji fakultatyvi refleksų grupė *l̥e*, *r̥e*, *s̥e*. Nekirčiuota pozicija nuosekliai kartoja kirčiuotosios žingsnius. Čia *la*., *ra*., *sa*. → *l̥e*., *r̥e*., *s̥e*..

Procesą galima apibendrinti tokioje lentelėje:

2 lentelė. Junginių **l̥e*, **r̥e*, **s̥e* neutralizacijos procesas

Raida ir santykinė chronologija	Rezultatas
1. Padėtis prieš neutralizaciją	<i>°t̥e vas se.d̥e damas pl̥e ša. pl̥a nu. dr̥a bi.</i>
2. Junginių <i>*l̥e</i> , <i>*r̥e</i> , <i>*s̥e</i> neutralizacija	<i>°t̥e vas sa.d̥e damas pl̥a ša. pl̥a nu. dr̥a bi.</i>
3. Žemutinio pakilimo balsių siaurėjimo tendencija	<i>°t̥e vas sa.d̥e damas pl̥a ša. pl̥a nu. dr̥a bi. / °t̥e vas sa.d̥e damas pl̥a ša. pl̥s nu. dr̥s bi.</i>
4. Junginių <i>la</i> , <i>ra</i> , <i>sa</i> kitimas pagal balsio <i>e</i> modelį	<i>°t̥e vas se.d̥e damas pl̥e ša. pl̥a nu. dr̥a bi. / °t̥e vas se.d̥e damas pl̥e ša. pl̥s nu. dr̥s bi.</i>

Vaizdumo dėlei skirtingų refleksų susiformavimą galima pavaizduoti ir tokia schema, žr. p. 491. Čia matyti ir kitimų chronologija.

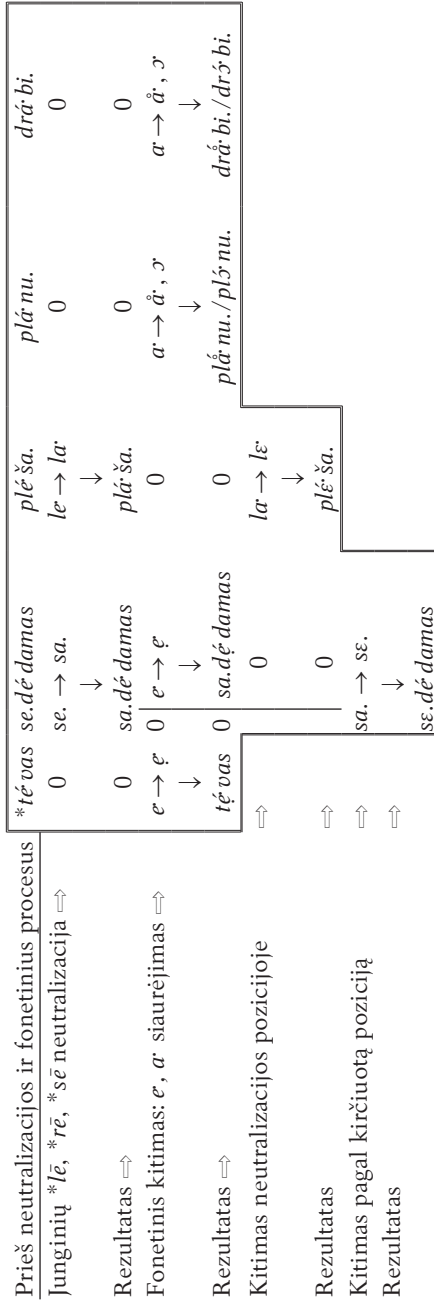
§ 8. Trečiąją refleksų grupę manifestuoja junginiai *l̥r*, *r̥r*, *s̥r*, pvz.: *ku.l̥s* ‘kūlės’, *gal̥s* ‘galėjo’; *r̥š ke* ‘rėkia’, *apsr̥s̥ š* ‘apsirėžk’, *s̥r̥ zi* ‘sėdi’. Tokios formos nedažnos, bet nėra būdingos vienam kuriam informantui ar kaimui.

Junginius *l̥r*, *r̥r*, *s̥r* reikia laikyti tam tikromis hiperkorekcijomis. Svarbiausia, kad jie parodo ribą tarp fonologinio proceso (šiuo atveju – neutralizacijos) ir fonetinio kitimo.

Šie refleksai atsirado greičiausiai dėl tokios priežasties. Tam tikrais atvejais balsis *a* junginiuose *la*, *ra*, *sa* imamas traktuoti ne kaip balsių *a* : *e* neutralizacijos padarinys, struktūriškai susijęs su balsiu *e*, bet kaip etimologinis *a*. Taip formos atsiejamos nuo neutralizacijos proceso, o junginiuose esantis balsis suvokiamas kaip „normalus“ *a*. Šiems struktūriškai atitrūkusiems atvejams imamas taikyti toks pat fonetinio kitimo mechanizmas, kaip ir etimologiniam balsiui *a*. Junginiai *la*, *ra*, *sa* dabar kinta jau fonetiškai ir dėsningai imami siaurinti kaip ir ilgasis balsis *a*, plg.: pagal *brá lis* : *br̥á lis* : *br̥s lis* ir *sá zi* : *s̥r̥ zi* ‘sėdi’⁸.

⁸ Jeigu junginiai *la*, *ra*, *sa* atsiejami nuo neutralizacijos proceso, logiška, kad tolesnė jų raida turėtų būti tokia pati kaip etimologinio balsio *a*. Tą greičiausiai rodo Svėdasų šnektos faktai, kur **ē* (< **l̥e*) „bemaž visur sutapo su *o*“, čia tariama *l̥ā k̆i*, *l̥ā.ki.mas* ir *žā di.s*, *žā.d̆e.li.s* (Zinkevičius 1966, 162).

1 schema. Skirtingų **l̥*, **r̥*, **s̥* refleksų susiformavimas

Tekstuose pasitaikė įdomus atvejis, kur pateikėjos ima „painiotis“, plg.: *d'ē de | sá.ka. | ò kat_ísikiř.stum kūr lb.* | *tai_sá.ka._gi* || {*a_ží.na.t kàs itai ì rà* | *pagalĩ's tep_vadi.nas*} ***kúr la.*** {***ku.ló.***} | *ale_tó ku.lé. i.te* | *ská.lži.č má.lkai meži.nie tǝ kè stǝ rà padarĩ ta* (žr. Kardelis 2006, 55). Čia pat vartojami trys variantai⁹. Iš pradžių dėsninga *kúr la.*, tada „nenorminė“ *ku.ló.*, po to vėl dėsninga *ku.lé.*.

§ 9. Šie skirtingi refleksai perša mintį, kad reikėtų skirti fonetinius kitimus ir fonologinius procesus, nes jie yra nevienodos prigimties ir nevienodai realizuojami. Atskyrus neutralizacijos procesus nuo fonetinių kitimų skaidresnė taptų ir rekonstruojama diachroninė situacija. Aptarti faktai taip pat leidžia atsargiai manyti, kad neutralizacija bent jau tam tikrais atvejais nėra priklausoma nuo laiko faktoriaus. Kitaip tariant, ji – labiau procesas, o ne įvykis. Tuo neutralizacija iš esmės skiriasi nuo fonetinio kitimo, kuris visada turi pradžią ir pabaigą. Tuo tarpu neutralizacija gali būti aktualizuojama atsižvelgiant į visos sistemos kitimus ir turi fonologiniais motyvais grįstą logiką. Vadinasi, kalbėtojas geba skirti fonetinius kitimus ir fonologinius procesus ir jų nepainioti. Tą rodo junginių **lē*, **rē*, **sē* refleksai ir jų raida Mielagėnų areale¹⁰. Jeigu tai būtų fonetinis kitimas, o ne neutralizacijos proceso padariniai: a) balsis *a* visose pozicijose dėsningai turėtų variantų *ā* ar *ǝ*, tačiau junginiuose **lē*, **rē*, **sē* taip nėra; b) sunku būtų paaiškinti, iš kur atsiranda refleksai su balsiu *ε*¹¹.

§ 10. Išvados.

1. Mielagėnų areale kirčiuotoje pozicijoje vartojamos trys junginių **lē*, **rē*, **sē* refleksų grupės: a) *la*, *ra*, *sa*; b) *lε*, *rε*, *sε*; c) *lǝ*, *rǝ*, *sǝ*.

⁹ *kúr la.* yra baritoninė forma, o *ku.ló.*, ir *ku.lé.* – oksitoninės. Tačiau kirčiavimas čia įtakos neturi. Interpretacijai iš esmės neturi įtakos ir vokalizmo kiekybė.

¹⁰ Tą patvirtina ir kitų patarmių faktai, plg. 8 ir 9 išnašą.

¹¹ Manyti, kad junginiai *lε*, *rε*, *sε* chronologiškai ankstesni už junginius *la*, *ra*, *sa* nėra patikima. Teoriškai galima įsivaizduoti ir tokią raidą: *°lε*, *rε*, *sε* → *°la*, *ra*, *sa* → *°lǝ*, *rǝ*, *sǝ*. Mielagėnų arealo faktai tokiems kitimams iš pirmo žvilgsnio tarsi neprieštarautų. Tačiau tokia interpretacija kirstųsi su kitų šnektų duomenimis. Vadovaujantis šia logika, šnektose, kur balsis kirčiuotoje pozicijoje **a* jau yra susiaurėjęs ir virtęs *ǝ*, turėtų tume laukti refleksų *°lǝ*, *rǝ*, *sǝ*. Tačiau tose šnektose greta balsio *ǝ* dėsningai vartojami junginiai *lε*, *rε*, *sε* kirčiuotoje ir *la*, *ra*, *sa* nekirčiuotoje pozicijoje (taip yra, pavyzdžiui, Linkmenų ir gretimose apylinkėse; dar plg. Kardelis 2003, 108–111). Galima ir dar viena prielaida – kad junginius *lε*, *rε*, *sε* mielagėniškai nusižiūrėjo iš kaimyninių apylinkių. Tačiau tada reikia paaiškinti, kodėl Mielagėnų areale yra *la*, *ra*, *sa*, o gretimuose – *lε*, *rε*, *sε*. Visa tai rodo, kad junginiai *la*, *ra*, *sa* refleksų sistemoje yra pirminiai.

2. Pirmosios grupės refleksai yra dėsningas neutralizacijos proceso padarinys. Lemiamą reikšmę b) grupės refleksams susiformuoti turėjo žemutinio pakilimo balsių siaurėjimo tendencija ir aktualizuojamas neutralizacijos procesas.

3. c) grupės junginiai *lɔ*, *rɔ*, *sɔ* laikytini hiperkorekcijomis. Jie atsirado dėl to, kad junginiai *la*, *ra*, *sa* kartais imami traktuoti ne kaip junginių **lē*, **rē*, **sē* neutralizacijos padarinys, bet kaip etimologiniai junginiai su balsiu *a*.

DIE VERBINDUNGEN **lē*, **rē*, **sē* IM GEBIET VON MIELAGĖNAI

Zusammenfassung

In dem Aufsatz werden die synchrone Verteilung der Reflexe der langen Verbindungen **lē*, **rē*, **sē* und ihre Bildungsmotive im Gebiet von Mielagėnai untersucht. Die synchrone Verteilung dieser Verbindungen ist wie folgt: in betonter Position treten drei verschiedene Reflexe auf: Verbindungen *la*, *ra*, *sa*, z.B.: *gerklān* 'in die Kehle', *pragulā* 'lag eine bestimmte Zeit'; *suderāta* 'vereinbart', *nesāžu* 'ich sitze nicht'; b) Verbindungen *lē*, *rē*, *sē*, z.B.: *išlēki* 'fortgelaufen', *turēšu* 'ich werde haben', *sēdi* 'sitzt'; c) Verbindungen *lɔ*, *rɔ*, *sɔ*, z.B.: *galɔ* 'konnte'; *rɔke* 'schreit', *sɔzi* 'sitzt'. In unbetonter Position gibt es zwei verschiedene Reflexe: a) Verbindungen *la*, *ra*, *sa*, z.B.: *išla.kie* 'lief fort', *pūsa* 'Hälfte'; *pā.mira* 'starb'; b) Verbindungen *lē*, *rē*, *sē*, z.B.: *sā.ulē.s* 'der Sonne', *pū.sē* 'Hälfte'; *pā.mirē* 'starb'. Nicht davon betroffen sind die Verbindungen *lɔ*, *rɔ*, *sɔ* in unbetonter Position. Diese Verbindungen sind fakultativ, da in denselben Positionen frei verwendbar. Dies gilt sowohl in betonten als auch in unbetonten Silben. Der Aufsatz dient der Untermauerung der Hypothese, dass die Verschiedenartigkeit dieser Reflexe das Resultat eines phonologischen Prozesses, nämlich einer Neutralisierung ist. Die Reflexe der ersten Gruppe sind nun auch die reguläre Folge eines Neutralisierungsprozesses. Entscheidende Bedeutung bei der Herausbildung der Reflexe der unter b) behandelten Gruppe kam der Tendenz zur Verengung der Vokale von niederer Artikulation und dem sich erneuernden Neutralisierungsprozess zu. Die Verbindungen der unter c) behandelten Gruppe *lɔ*, *rɔ*, *sɔ* sind als hyperkorrekte Bildungen zu behandeln. Sie treten deshalb auf, weil die Verbindungen *la*, *ra*, *sa* bisweilen bereits nicht mehr als Folge einer Neutralisierung der Verbindungen **lē*, **rē*, **sē* betrachtet werden, sondern als etymologische Verbindungen mit dem Vokal *a*.

LITERATŪRA

Bacevičiūtė Rima, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa (sud.) 2004, *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Girdenis Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Kardelis Vytautas 2003, Dėl junginių *la*, *le* raidos šiaurės rytų vilniškių šnektose, *Baltistica* 37 (1) 2002, 107–113.

Kardelis Vytautas (sud.) 2006, *Mielagėnų apylinkių tekstai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Zinkevičius Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Vytautas KARDELIS

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[vytautas.kardelis@flf.vu.lt]